

A nyelvjárási hangjelölés kérdéséhez

Az a hangjelölési rendszer, melyet DEME LÁSZLÓ a Magyar Nyelvjárások jelen kötetében (18—37) ismertet, s melyet egy-két kevésbé fontos részletet nem számítva, az 1949. évi december 19—21 között tartott országos nyelvész-kongresszus elfogadott, gyakorlati szempontból kétségtelenül számottevő haladást jelent a magyar nyelvjárások lejegyzésében eddig alkalmazott fonetikai jelölésekkel szemben. Anélkül ugyanis, hogy a szövegek olvashatóságát csökkentené, tehát akár néprajzi, akár nyelvészeti kiaknázásukat megnehezítené, lehetővé teszi egyszersmind, hogy az eddig figyelembe vetteknél lényegesen finomabb, és a nyelvjárás jellemzése, de főleg más nyelvjárásokhoz való viszonyítása és a történeti fejlődés sorába való elhelyezése szempontjából fontos aránylatok megkülönböztetésére igyekezzünk. S mindezt elég gazdaságosan, aránylag kevés számú, kevésbé zavaró s a magyar nyelvtudományban egy kissé jártas olvasó számára előzetes tanulmányozás nélkül is érthető mellékjelekkel teszi. Az sem megvetendő szempont, hogy éppen, mert alapul CsÚRY átírásához híven irodalmi helyesírásunkat teszi, a gyűjtők kiképzését nem hátráltatja, s amellett fölhívja a kezdő kutatót, gyűjtőnek a figyelmét arra is, hogy vannak problémák, s ezeket észre kell venni, nem szabad kényelmes hallgatással mellőzni. E didaktikus feladat is fontos. Tudva, hogy képzett gyűjtőinket milyen hatalmas mértékben veszik igénybe a folyamatban lévő fontos termékek (pl. a nyelvatlasz, a tájszótár), valamint eddigi gyűjtésük feldolgozása, másrészt pedig a köznyelv állandóan fokozódó hatása miatt milyen fontos feladat nyelvjárásaink minél alaposabb és minél gyorsabb fölgyűjtése, kétségtelen, hogy fiatal gyűjtők egész sorára van sürgősen szükségünk, akiktől azonban elvárjuk, hogy lehetőleg mihamarább teljes, az eddigiek jelentékeny részénél sokkal jobb, pontosabb lejegyzésű anyagot hordjanak össze.

Ezt a hangjelölési rendszert DEME igen világosan, érthetően és amellett mégis tömören adja elő, és magyarazza meg. Bölcsen nem óhajt vitás kérdésekben, melyekben pedig sajátos álláspontja ismeretes, itt dönteni, és saját véleményét erőszakolni. E nyelvjárási hangjelölés ilyen rövid és szabatos összefoglalása véleményünk szerint igen hasznos szolgálatot tesz minden rendű gyűjtőnek, nyelvésznek, s alkalmas arra, hogy új gyűjtők képzése gyorsan s mégis kielégítő alapossággal történhessék. Néhány megjegyzést azonban, nem annyira magával az átírással, mint inkább a hozzáfűzött megokolásokkal, észrevételekkel kapcsolatban nem tudok elhallgatni.

Gyakorlati szempontból, a mai nyelvjárási szövegek lejegyzési szükségleteit véve figyelembe, alig lehet e hangjelölési tervzet ellen lényegesebb ellenvetést tenni. Kétségtelenül hibás a magánhangzórendszer jelölését grafikusan összefoglaló ábrán az *o—ó, ö—ő* hangzók elhelyezése. Az ábra szerint ezek a magánhangzók azonos nyelvállással (és egyszersmind azonos fokú labialitással) képződnének. Ez elég komoly hiba, mely nemcsak a kezdő gyűjtőt, de esetleg egy későbbi kor nyelvészét is megzavarhatja. Ismeretes ugyanis, hogy a középső nyelvállású labialis rövid magánhangzók lényegesen nyiltabbak, mint hosszú korrelatív párjuk, s ahogyan az ábrán az *ë* meg az *é*, az *ä* meg az *á* nem került egy vonalba, akként az *o, ö*-nek meg az *ó, ő*-nek sem lett volna szabad egy vonalba kerülnie. DEME nemcsak világosan látja, de külön ki is emeli, milyen tévedés volna pl. az *ä*-t az *á*-val, az *ë*-t az *é*-vel összevéteni, amit a megelőző gyakorlat hibájával ró fel, noha nemigen volt magyar nyelvész, aki e hangok egymáshoz való viszonyát egészen világosan nem látta volna, s az ide vágó hibák a nyelvjárási följegyzések egy régebbi korszakába tartoznak. Az *ä* és az *ë* hangokkal kapcsolatban teljes joggal utasítja el azt a megoldást, hogy a szimmetria kedvéért

alapjellel lássunk el olyan hangot, mely ritka és rendszerint nem fonematikus értékű, az *o* és az *ö*-féle hangok esetében mégis ugyanez történik, s ezen nem segít a „szűk“ és „laza“ ejtés mellékes megemlítése. Különben az ábrázolás, az *o* és *ó*, *ö* és *ő* egy szintre helyezése az említett kongresszus határozatainak sem felel meg. A DEMÉTÓL ajánlott megoldás mind elvi szempontból helytelen, mind — s ez ebben a jelölési rendszerben fontosabb — gyakorlati szempontból zavaró, félreértésekre adhat okot, tehát föltétlenül kiküszöbölendő. Az *ö* hosszú párját lehet *ō*-nek vagy *ǫ*-nek, az *o*-ét *ō*-nak vagy *ǫ*-nak jelölni, az *ó* rövid megfelelőjét viszont *ǫ*-nek, az *ó*-ét *o*-nak írni. Nehézséget csak *ǫ*, *ǫ* rövid párjának a jelölése okoz, kérdés, azonban, hogy erre — a szimmetrián kívül — milyen mértékben van szükség (tehát az *o* és az *u*, az *ö* és az *ü* között lévő hangra), különben az *é* rövid párja az ábrán éppúgy hiányzik.

Több-kevesebb szórszálhasogatással föl lehetne még néhány apróbb ellenvetést hozni. Miért kerülnek az alapjeles hangok (fonémák) tárgyalásába pl. a félhosszúság jelei? * Fel lehetne hánytorgatni, hogy egyszer a jelölést attól teszi függővé, milyen fejlődési folyamat előzte meg a mai hangot (pl. ha a magánhangzó orrhangú volta az eltűnt orrhangú mássalhangzót pótolja, az orrhangúságot jelölni kell), ho'ott máskor ehhez hasonló eljárást hibának ró fel. Gyakorlati szempontból elfogadható, hogy az *i* kezdetű emelkedő diftongusok *i*-jét az irodalmi helyesírásnak megfelelően *j*-vel írjuk. Minek azonban ehhez ilyen álelvet kovácsolni, hogy nem nevezhető diftongusnak az, ami ugyan diftongus, de gyakorlatilag kényelmesebb nem annak jelölni? Kissé korainak tartom annak a határozott megállapítását, hogy egyes, a köznyelvtől eltérő ejtésű *t*-k és *d*-k (vö. MNyj. VI, 111) nem kakuminális, hanem csak postalveoláris ejtésűek. Lehetséges, hogy valóban így van, de e *t*-k és *d*-k ejtése igen különböző, füllel is lényeges eltéréseket lehet megfigyelni, s pontos vizsgálat nélkül ilyen kategorikus kijelentéseket nem jó tenni.* Mindezek s ehhez hasonlóak nem lényegesek.

A gyakorlat szemszögéből a magyar nyelvjárási gyűjtés különleges céljainak figyelembevételével tehát ez a hangjelölés megfelel, sőt minden eddig alkalmazott rendszernél jobban felel meg. Nem szabad azonban meglepedeznünk arról, hogy ez a jelölésmód egy, célszerűségi szempontoktól kívánt kompromisszum, de semmiképen sem elvszerű. Az a kritika, melyben DEME az eddig szokásban volt eljárásokat, főleg az Első Magyar Népnyelvkutató Értekezlet határozatait részesíti, nem minden pontjában méltányos. Ez az értekezlet kétféle jelölésmódban állapodott meg, az egyikben a főcél az olvashatóság, a másikban a tudományos szempontból megkívánható pontoság volt. A jelölés ilyen kettéválasztása a kettős cél érdekében érthető. A fonetikai átírások világszerte elterjedt elvét érvényesíti az egyik: ugyanannak a hangnak mindig ugyanaz az egyetlen jel (betű vagy betű és diakritikus jel, esetleg jelek egysége) a jelölője; az olvashatóság és az elnagyolt, de több tudományos célra mégis elegendő tájékoztatás elvét a másik. A kettő között kétségtelenül szakadék tátong, de ezt a szakadékot is megpróbálják a határozatok áthidalni, azaz az olvashatóság szempontjai szerint elnagyolva lejegyzett szöveget a nyelvtudomány finomabb igényei számára is hasznosíthatóvá tenni úgy, hogy ajánlják egy-egy gyűjtés mellé kiegészítésül a nyelvjárási hangjainak pontos leírását, s ebben valamennyi szociális értékű változat figyelembevételét. S ez a leírás lehet olyan részletes, olyan pontos, amilyenre a nyelvjárás ismertetője és a rendelkezésére álló technikai eszközök képesek. Nem zárja ki végső elemzésben azt sem, hogy fonetikai magyarázatának megvilágítására a közlő akár lemez- vagy filmfelvételt mellékeljen gyűjtéséhez vagy kiadványához. Az Első Népnyelvkutató Értekezlet tehát voltaképpen kompromisszum nélkül igyekezett megoldani a kérdést, ragaszkodva egyes

elvekhez mindkét esetben (az persze más kérdés, mennyire védhető az elvekhez való ragaszkodás, ha az a célszerűség kárára van). Kétségtelenül mind a két rendszernek voltak hibái. Nem éppen a karácsonyfaszerű finnugor betűkre gondolok, ezek elvégre kevésbé a rendszer hibái, mint a rendszert alkalmazó egyes egyének vagy nyelvészeti iskolák ferde gyakorlatából fakadnak, hanem inkább arra, hogy SETÁLA jelölési rendszere több ponton elavult, a fejlődött fonetikai ismeretek túlnőttek rajta, s elvszerűségén rés ütődött, amelyet ideje volna kijavítani. A Csűry-féle átírási rendszerben, illetőleg e rendszernek az értekezlettől módosított változatában rejlő hibák szintén nem elég gondos alkalmazásában jelentkeztek, bár kétségtelen, hogy a különféle nyelvjárások hangjainak egymással való egybevetését e jelölésmód megnehezíthette, mint minden durvább pontosságú följegyzés. Gyűjtőink azonban — nagyrészt Csűry tanítványai — nagyon is észrevették, hogy a nyelvjárás egyes hangjai, fonémái, egy nyelvjáráson belül több variánsban is jeletkezhetnek, sőt erre rá is mutattak (vö. pl. VÉGH J.: Sárréti népmesék és népi elbeszélések 10,11; Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseiből VII, ij jegyzetek, VIII, i, ij). Az egységesre gyalulás, a szociális árnyalatok mellőzése inkább a gyűjtő egyéni hibája. Amennyiben kissé pontosabb megkülönböztetés elnagyolt átírási rendszerben egyáltalán megvalósítható, ebben a jelölésmódban is lehetséges volt. Főleg azonban nem szabad elfelejteni, hogy az értekezlet a maga megoldását nem szánta véglegesnek, hanem alapnak, és nagyon is előre látta, hogy a nyelvatlasz-gyűjtések során felmerülő szükségleteknek megfelelően határozatát később módosítani kell. S a valóságban ez is történt (vö. Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseiből, IX, jegyzet).

DEME kritikája a múlt gyakorlatával szemben általában túlzóan szigorú. Merev a gyorsírással történő feljegyzés bírálata, melyet DEME a „sematizáló feljegyzés“ legszélsőségesebb formájának tart.* Először is meg kell jegyezni, hogy a gyorsírással történő feljegyzés egyelőre igen fontos, és csak az a kár, hogy olyan kevés gyűjtőnk gyakorolja. Folyó szöveget, előadást, mesét másképp feljegyezni — átstilizálás, a feljegyzés szükségszerű hézagainak önkényes vagy emlékezetből való kitöltése nélkül — voltaképpen nem is lehet, hacsak a gyűjtő nem akasztja meg lépten-nyomon az elbeszélőt, ami viszont a kapott szöveg természetességét igen hátrányosan befolyásolja. A gépi rögzítésnek, mely természetesen a legtokéletesebb mód, egyelőre még igen sok akadálya van. Kevés ilyen gép áll rendelkezésünkre, s attól, hogy minden gyűjtő ilyen gépet vihessen magával, még nagyon távol vagyunk, ennél jóval könnyebb elérni azt, hogy minden gyűjtő tanuljon meg gyorsírást. Villany sincs még mindenütt, vagy az áram nem megfelelő, és sok helyen, pl. pásztorszálláson, magányos tanyán még sokáig nem is lesz, itt tehát gép nem használható. Viszont a gyorsírással feljegyzésnek sok komoly előnye van. Lehetetlenné teszi, hogy a gyűjtő felületesen, egyszeri kiszállással alkosson véleményt a nyelvjárás hangjairól, finom megkülönböztetéseket téve, ami még igen nagy gyakorlatú gyűjtő számára is kemény feladat, hanem igenis kénytelen előbb tájékozódni a hangrendszeréről, mert feljegyzéseit, jeleit ehhez kell igazítani, szinte mindenegyes nyelvjárási területen újraalkotva a maga gyorsírási rendszerét. Nem jelenti ez azt, hogy mint DEME véli, irodalmi helyesírással írja le a szöveget, sem azt, hogy merev szkéma szerint jegyzi föl a hallottakat, mintegy kiegyenlítő az ingadozásokat, hiszen a gyorsírás éppen azzal, hogy előre alkalmazkodik egy adott nyelvjárási hangrendszerhez, azaz a fonémák fővariánsait jelöli, az ettől eltérő tényeket külön jelekkel éppúgy rögzíteni tudja, mint a latinbetűs fonetikai írás. Az íróasztal mellett történő áttétel tehát közel sem olyan veszedelmes, s azt hiszem sokkal megbízhatóbb, mint az egy-két napra kiszálló gyűjtőnek kínos pontosságú feljegyzései. Legföljebb azt lehetne ellene vetni, hogy ilyen futó portyázásra a

gyorsírás valóban nem alkalmas. Egyelőre azonban, szövegek feljegyzésére ügyes gyűjtő kezében, ki egyszersmind ügyes gyorsíró, ez a leghasználhatóbb eljárás.

Az átírás egységesítése azonban kétségtelenül igen fontos, e szükség felismerése teremtette meg különben az Első Népryelvkutató Értekezlet határozatát, s az egységesítés fontosságát DEME meggyőzően fejtegeti. A kongresszustól elfogadott rendszer, melyet DEME tanulmányában szabatos világossággal fejteget, voltaképpen az értekezlettől elfogadott egységes nyelvjárási hangjelölés nagymértékű továbbfejlesztése, a SETÁLA és a CSÚRY-féle rendszerek óvatos, körültekintő és kétségtelenül szellemes összeházasítása, formailag is kompromisszum. Ismétlem, e rendszert, néhány hibájának kiküszöbölése után, igen használhatónak találok, magam még magyar nyelvtörténeti tárgyalásban is alkalmazom. A gyakorlati céloknak megfelel, s ennyi elég is, mert ez a fontos. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a rendszer elvszerű megokolása körül valami nincs rendben.

DEME szerint az egyezményes átírási rendszer fonematikus annyiban, hogy nem jelöl olyan különbségeket, melyek egyszerűen csak $h e l y z e t e n k é n t$ (én emeltem ki! B. G.), egyénenként vagy esetenként előforduló változatok, fonetikus viszont abban, hogy a lehető legpontosabban igyekezik feltüntetni még az árnyalati különbségeket is ott, ahol e különbségek mögött nagyobb törvényszerűségek részletproblémái húzódnak meg. Ez igen jól hangzik, és némi paradoxonnal, elvszerű kompromisszumnak volna nevezhető, ha valóban így volna. Erre az összeegyeztetésre azonban egyéb kompromisszumok oltódnak. Az asszimilációs jelenségek egy részét jelölni kell, így pl. a zöngésséggel kapcsolatosakat (*hoty kell, vezsd el*); még érthető, hogy ezzel szemben az idegen jelek (χ, η) használatát mellőzi a jelölés, valahányszor ezek a hangok függő változatai egy vezérfonémának, s a változat a magyar nyelvszókások szerint szükségszerű, mert esetleg nyomdai nehézséget is okozhatnak, és főleg az olvashatóság szempontjából nem kellemesek, noha mindez máris új szempontokat visz be a rendszerbe. De még gyakorlati szempontból is kevésbé érthető, hogy ha a zöngéségi hasonulást jelölni kell, miért nem szabad jelölni a jésített hanghoz való hasonulást, holott ez mellékjellel nem jár, még kevésbé tesz új betűt szükségessé, s az olvashatóság szempontjából jelentéktelen. Vagy egy-egy y megtakarítása olyan lényeges?

Baj van azonban a vezérelvvel. A fonetikus átírás egy hang — egy betű elvével szemben DEME egy új, csábítóan hangzó elvet állít fel: az állandó hangkapcsolat — állandó betűkapcsolat elvét. Ámde ezt az elvet már a hasonulásokkal kapcsolatban adott utasítás áttöri, hiszen eszerint semilyen, a magyar köznyelvben kényszerűen bekövetkező hasonulást nem volna szabad jelölni, s átírásunknak még sokkal nagyobb mértékben kellene az irodalmi íráshoz közelednie. A mássalhangzók szempontjából jelölésünk szinte alig volna fonetikus írás. Még sokkal nehezebb azonban megérteni, hogyan illeszthető ebbe az elvbe pl. az *sz* hangnak *sz* betűkapcsolattal való jelölése. Mert hogy valaki az *sz* hangot hangkapcsolatnak tekintse,* az egyáltalában nem valószínű, mégha az affrikáták esetében esetleg a jelölés mögött hasonló gondolat húzódnának meg. Helyesebb tehát a hangkapcsolat — betűkapcsolat elvét teljesen elhagyni, s bátran vállalva a jelölési rendszer kompromisszumos, célszerűségeire törő jellegét, egyszerűen kimondani, hogy ezt így írjuk, emezt pedig így, mert így célszerű, s így könnyebb írni, olvasni egyaránt, zavart viszont magyarul tudó számára nem okoz (de még ebben az esetben is jobb volna a *mindjárt*-ot *minygyárt*-nak írni, szóval a jésítéses hasonulásokat is jelölni).

Különösen nehéz azonban alapul kimondani a köznyelvi ejtéshez való viszonyítást. Vajjon van ilyen egységes, minden részletében pontos és szűk

határok közé szorított köznyelvi ejtés? Mindnyájan tudjuk, hogy ilyen norma nincs, s ez maga ingataggá, cseréplábon álló szoborrá teszi ezt az egész kemény, különmemű fémekből összekovácsolt hangjelölést. A nyelvatlaszgyűjtésben ezt a különben igen súlyos fogyatékoságot (mely egyéb hangjelölési rendszerek mélyén is ott bujkál) sikerült kiküszöbölni, vagy legalábbis elhanyagolhatóvá csökkenteni azzal, hogy a gyűjtők közös utakra mennek, s tapasztalataikat megbeszélik, főleg pedig szakadatlan gyakorlás, közös lemez-lehallgatás és lejegyzés útján meg ezeket követő megbeszélésekben. A népyelvi gyűjtés szempontjából azonban tekintetbe kell vennünk, hogy ilyen összedolgozás nehezen valósítható meg, s főleg nehezen állandósítható, gyűjtőink különféle magyar tájon felnőtt, különféle tájéjtekesen nevelkedett magyarul beszélő emberek, köznyelvi normájuk tehát szükségszerűen változatos, egyenetlen. Ez a körülmény viszont alapjaiban ingataggá teszi az egész jelölési rendszert, sehogyan sem szabad magunkat azzal áztatnunk, hogy meglévén az egységes, egyezményes jelölésrendszer, most már a gyűjtések eredménye egynemű, egységes lesz. Bizony, az eredmény egyelőre nem lesz nagyon sokkal jobb, mint a régi nehezen vagy sehogyan össze nem hangolható jelölések okozta tårkaság. Sõt. Minthogy nagyobb pontosságra törekszünk, az egyenetlenségeknek még nagyobb lehetőségük támad, s a zavart növeli az az illúzió, hogy most már egységes a jelölés, ugyanaz a jel minden gyűjtőnél, tehát szükségszerűen ugyanazt a hangot jelöli, kielégítő egyöntetűséggel, holott a lejegyzés a lejegyző kiejtésétől függően sokszor lényegesen különböző nyelvi valóságot fog takarni, sőt eltakarni.

Ezen a téren tehát sürgősen újabb teendők várnak ránk. A jelölési rendszer használható a jelzett határok között és veszélyek mellett, sőt a nyelvatlaszgyűjtések során a tűzpróbát is kiállotta az említett gondos és állandó közös gyakorlással egységesítve. De magának a nyelvatlasznak a példája arra int, hogy rövidesen meg kell állapítani az úgynevezett alapjelek rögzített ejtését. Ez egyelőre merő megegyezésen alapulna, egyszerűen megállapodnánk abban, hogy a köznyelvi ejtészváltozatokból melyiket fogadjuk el egy-egy alapjel megfelelőjének, ezt lemezre vagy egyébként rögzítenénk, és ismertetét minden népyelvi gyűjtőtől megkövetelnénk, sőt időről időre közös gyakorlással szilárdítanánk. Ezzel egyszersmind a magyar köz- és irodalmi nyelv standard kiejtése megállapításának útját is egyengetnénk, mert hogy erre régóta szükség van, azt bármely színpadunkról hallható magyar kiejtés, helyesebben kiejtészváltozatok igazolják. Ha e standardizálás megtörténik, és később még talán az iskolákba is megtalálja az utat, átírásunk kétségtelenül még hasznosabb, jobb és főleg egységesebb lesz. Ez utóbbi előnyeit azonban természetesen már csak jövő nyelvésznemzedékek fogják élvezni.

Addig elégedjünk meg azzal, hogy a hangjelölés gyakorlati céljainak megfelel; helyesebben a hátralévő munka elvégzése után meg fog teljesen felelni. Ne akarjunk azonban minden áron elveket építeni amögé, ami merőben gyakorlati értékű kompromisszum több, egymással nem egybehangzó elv között. Az elvi megokolás amúgysem tenné jelölésünket jobbá. Azt viszont vegyük tudomásul, hogy az egységes jelölés még nem biztosítja az egységes hallást, és a vele lejegyzett szövegek egyöntetűségét, az egyes jelek értékének mindig kielégítő fokú egyenértékűségét.

BÁRCZI GÉZA

A * jelzésű részekben felvetett gondolatokat a szerző a bírálat kéziratának átolvasása után kisebb módosítások formájában értékesítette cikkében. — Szerk.